

УДК 634.9+631.6

**ШАРҚ ЖИЙДАСИ (*Elaeagnus orientalis* L.) НИ АСОСИЙ ЭКОЛОГИК
ОМИЛЛАРГА МУНОСАБАТИ**

Турдиев Сайдали Ашурович

Доцент, кишлок хўжалиги фанлари доктори, Тошкент давлат аграр университети,
Тошкент. sayidalit@mail.ru

Қунназаров Азиз Жуманазарович

Қорақалпоғистон республикаси кишлок хўжалиги ва агротехнологиялари
институтини таянч докторанти

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7199787>

Аннотация. Мақолада шарқ жийдаси (*Elaeagnus orientalis* L.) нинг истиқболли шакллари тарқалиш ареаллари, уларнинг истиқболли шакллари, тупроққа ва иқлим шароитларига бўлган муносабат кўрсаткичлари, шу билан биргаликда шарқ жийдасининг турли шўрланган тупроқ шароитларига мослашиб ўса олиши, мелиоратив деградацияга учраган ерларда истиқболли шакл, навлари асосида плантацияларини барпо этишнинг аҳамияти ҳақида маълумотлар келтирилган

Калит сўзлар. Йирик мевали, пластик ўсимлик, ўса олади, Тошкент, Хоразм, Фарғона, Сирдарё Самарқанд, Қашқадарё, Сурхандарё вилоятларида ҳамда Қорақалпоғистон республикаси, коллекцион bog, Тошкент-16, 22 ва Самарқанд 7 навлари.

**ОТНОШЕНИЕ ЛОХА ВОСТОЧНОГО (*Elaeagnus orientalis* L.) К ОСНОВНЫМ
ЭКОЛОГИЧЕСКИМ ФАКТОРАМ**

Аннотация. В статье приводятся биоэкологические особенности крупноплодных форм лоха восточного (*Elaeagnus orientalis* L.) народной селекции, произрастающие в различных почвенных – климатических условиях. Лох восточный как галофит хорошо приспособлен к произрастанию на засоленных почвах. Поэтому создание плантации крупноплодного лоха на засоленных и деградированных землях имеет важное народнохозяйственное значение.

Ключевые слова: Растение крупноплодное, пластичное, может произрастать в Ташкентской, Хорезмской, Ферганской, Сырдарьинской Самаркандской, Кашкадарьинской, Сурхандарьинской областях и Республике Каракалпакстан, коллекционный сад, Ташкент-16, 22 и Самарканд 7 сортов.

**RELATIONSHIP OF EASTERN LOCHA (*Elaeagnus orientalis* L.) TO THE MAIN
ENVIRONMENTAL FACTORS**

Abstract. The article presents the bioecological features of large-fruited forms of the Oriental sucker (*Elaeagnus orientalis* L.) of national selection, growing in various soil and climatic conditions. Eastern sucker as a halophyte is well adapted to growing on saline soils. Therefore, the creation of a large-fruited sucker plantation on saline and degraded lands is of great economic importance.

Keywords: Large-fruited, plastic plant, can grow in Tashkent, Khorezm, Fergana, Syrdarya Samarkand, Kashkadarya, Surkhandarya regions and the Republic of Karakalpakstan, collection garden, Tashkent-16, 22 and Samarkand 7 varieties.

Кириш: Маълумки, шарқ жийдаси (*Elaeagnus orientalis* L.) мевалари азалдан халқ селекцияси объекти сифатида ўрганилган, йирик мевали шакллари ажратиб олинган ва озик овқат ва дориворлик сифатида фойдаланилган ҳамда илмий жиҳатдан ўрганилган. Минг йиллар давомида шарқ жийдасининг йирик мевали шакллари яратилганки, улар нафақат йирик мевалари, серҳосиллиги, тез ҳосилга кириши ҳамда турли тупроқ ва иқлим шароитларига мослашиб ўса олиши билан ажралиб туради.

Жийда дарахти жуда пластик ўсимлик сифатида турли-туман тупроқ - иқлим шароитларида ўсишга мослашган. Шу сабабли ҳам жийданинг экологик табиатини англаш бир мунча мураккаб С.А. Никитин [4] илмий адабиётларида жийдани экологик табиатини турлича талкин этилишига эътибор қаратади. Дарҳақиқат жийда турлари гоҳ гигрофит, гоҳ мезофит ва ксерофит-галофит ўсимлик сифатида характерланади. Муаллифнинг фикрича жийда турлари ташқи муҳит ўзгаришига мослашган ҳолда модда алмашувини бошқариш хусусиятига эга, шу сабабли ҳам у зарур пайтларда гидроморфлик, мезоморфлик ва ксероморфлик хусусиятларини намоён қилади.

Жийда илдизида биринчи йиллардаёқ микоризали тугунаклар ҳосил бўла бошлайди, катта дарахтларда улар тўплам ва шингилсимон кўринишга эга бўлиб, катталашиб кетади. Кўпгина тадқиқотчилар ушбу тугунаклар азотни ўзлаштирувчи бактериялар билан ўсимлик хўжайраларини зарарланиши оқибатида юзага келади деб ҳисоблайдилар [5, 6].

Жийдазорлар тупроқни азотга бойитадилар, тупроқ унумдорлигини оширадилар, 1 га да 60-70 кг азот тўпланишини таъминлайдилар. Азотни ўзлаштирувчи жийда илдизидаги тугунакли бактериялар тупроқдаги бошқа бактериялар билан симбиоз ҳолатида яшайди ва дарахтни ўсишига ёрдам беради [7, 10].

Тадқиқотнинг услублари. Дала ва ишлаб чиқариш тажрибаларини ўтказиш, “Шарқ жийдасини комплекс баҳолаш, истиқболли шаклларини вегетатив кўпайтириш ва плантацияларини баро этиш” бўйича Тавсиянома (2017), “Шарқ жийдасининг (*Elaeagnus orientalis* L.) истиқболли шаклларини комплекс баҳолаш услуги” 3317–90 (О’зДСт 322.15.04.2009), «Сеянцы деревьев и кустарников», давлат стандартлари ва «Программа и методика сортоизучения плодовых, ягодных и орехоплодовых культур» (1999) услубий қўлланмаси талаблари асосида амалга оширилди. Дала тажрибаларида олинган натижаларни статистик таҳлили Microsoft Excel компьютер дастури ёрдамида Б.А. Доспехов услуби бўйича ҳисобланган.

Тадқиқот натижалари ва уларнинг муҳокамаси: Жийда шўрхок ерларда таркибида 3,5% гача тузлар бўлган тупроқ шароитларида, ер остки сувлар яқин ерларда ҳам, тошлоқ ерларда ҳам бемалол ўсиб ҳосил беради. Ўтқазилган тадқиқотларимиз Тошкен воҳаси, Хоразм, Фарғона, Сирдарё Самарқанд, Қашқадарё, Сурхандарё вилоятларида ҳамда Қорақалпоғистон республикаси ҳудудида табиий тарқалган ва маданий ўсиб турган шарқ жийда дарахти, турли тупроқ - рельеф ва иқлим шароитларига яхши мослашганлигини кўрсатди. Жийда дарахти ўсиб турган жойнинг тупроғига боғлиқ ҳолда 5-8 м баландликга эга бўлиб ҳосилдорлиги 8-32 кг ни ташкил этиши қайд этилди.

Тошкент - Сирдарё магистрал автомобил йўли ҳамда темир йўли ёқасида экилган ихота жийдазорлар яхши ўсиб ҳосил бераётгани қайд этилди. Фарғона водийсининг Ёзвон чўлларида, Хоразм ва Қорақалпоғистоннинг кумли – шўрланган ерларида ҳам яхши ўсиб муҳим мелиоратив функцияни бажармоқда, жумладан 2020 йилда Хўжайли туманида

жийданинг янги Тошкент-16, 22 ва Самарқанд 7 навлари асосида барпо этилган коллекцион жийдазор ҳосил беришни бошлади [9].

Жийда дарахти пластик ўсимлик сифатида шўрхок, ботқоқланган ерларда, механик таркиби оғирлашган, ер остки сувлари яқин ерларда ҳам яхши ўсиб муҳим мелиоратив функцияларни бажаради. Сув ҳавзалари, ирригацион суғориш шохобчалари, коллекторлар қирғоқларини мустаҳкамлашда, жарликлар ва кўчки эҳтимоли юқори қияликларда жийда кўчатларини экиш жуда самарали тадбир ҳисобланади.

Бироқ, шунини таъкидлаш лозимки, жийда ўсимлигининг ўртача онтогенези (умур кўриши) 40-50 йил бўлса, ноқулай шароитларда яъни мелиоратив ҳолати оғир ерларда 10-20 йил умур кўриши, шу билан бирга ҳосилдорлиги камайиши, мевалари кичрайиши мумкин. Ушбу давр ҳам ҳудуднинг фитоценозини ортишига етарли давр ҳисобланади.

Жийда дарахтини қимматли биоэкологик хусусиятларидан бири қурғоқчиликка чидамли ва совуққа бардошлилигидир. Жийда дарахтини чидамлилик сабабларини ўрганиш илмий ва амалий аҳамиятга эгадир. Жийда дарахти ёзнинг қурғоқчил даврида баргларидаги транспирация жараёнини кескин камайтиради, ёш новдалари ва бир қисм барглари қуриши кузатилади, шу тарзда ноқулай куруқ мавсумнинг салбий таъсиридан сақланади ва унчалик зарарланмайди [3, 8].

Шарқ жийда ёруғсевар, иссиққа чидамли, $+50^{\circ}\text{C}$ гача иссиқда ҳам ўсаверади. Кун ҳаддан ошиқ қизиб кетганда барглари буралиб кетади ва сувни кам буғлантиради, офтобдан шу тарзда сақланади. Жийда дарахти- 30°C гача бўлган совуқларга бемалол чидайди [1]. Шу сабабли ҳам жийдани маданий экиш чегараси анчагина шимолга сурилган. Москва, Уфа, Екатеринбург, Пермь шаҳарлари линиясигача бўлган ҳудудларда жийда совуқлардан зарарланмасдан бемалол ўсмоқда, кўкаламзорлаштиришда, ўрмон мелиорацияси соҳаларида фойдаланилмоқда [2].

Жадвал

Республикамизда шарқ жийданинг ўсиб турган ҳудудлари ва тупроқ шароитлари

Истиқболли шакллар	Дарахт ўсиб турган жойнинг номи	Жийда дарахтини таксацион кўрсаткичлари		Ўртача ҳосилдорлиги кг	Тупроқ типи
		Баландлиги, м	Диаметри, см		
Тошкент 2	Тошкент ш. Учтепа тум.	5 м	20 см	16	Типик бўз тупроқ
Тошкент 11	Тошкент вил. Пискент тум.	6 м	32 см	20	Типик бўз тупроқ
Тошкент12	Тошкент вил. Пискент тум.	5 м	18 см	14	Типик бўз тупроқ
Тошкент15	Тошкент вил. Зангиота тум.	7 м	18 см	16	Типик бўз тупроқ
Тошкент 16	Тошкент вил. Зангиота тум..	м	20 см	21	Типик бўз тупроқ
Тошкент 17	Тошкент вил. Зангиота тум..	7 м	30 см	18	Типик бўз тупроқ
Тошкент 22	Тошкент вил. Бўка тум..	5 м	20 см	18	Типик бўз тупроқ
Хоразм 1	Хоразм вил. Хива тум.	6 м	18 см	30	Ўтлоқи алювиал тупроқ
Хоразм 2	Хоразм вил. Хива тум	7 м	22 см	30	Ўтлоқи алювиал тупроқ
Хоразм 3	Хоразм вил. Қўшқўпир шаҳар.	6 м	18 см	20	Ўтлоқи алювиал тупроқ
Хоразм 7	Хоразм вил. Хонқа тум	5 м	16 см	18	Ўтлоқи ўртача шўрланган тупроқ
Хоразм 8	Хоразм вил. Қўшқўпир тум.	4 м	15 см	14	Қумлоқли тупроқ
Фарғона 3	Фарғона вил. Олтиариқ тум.	5 м	18 см	22	Ўтлоқи бўз тупроқ
Фарғона 6	Фарғона вил. Фарғона шаҳри.	5 м	16 см	20	Ўтлоқи бўз тупроқ
Фарғона 9	Фарғона вил. Учқўпир тум.	5 м	12 см	22	Ўтлоқи бўз тупроқ

Сирдарё 1	Сирдарё вил. Сирдарё тум.	4 м	14 см	12	Ўртача шўрланган бўз ўтлоқи
Сирдарё 2	Сирдарё вил. Сирдарё тум.	6 м	15 см	11	Ўртача шўрланган бўз ўтлоқи
Сирдарё 8	Сирдарё вил. Боёвут тум.	5 м	14 см	14	Ўртача шўрланган бўз ўтлоқи
Сирдарё 12	Сирдарё вил. Гулистон ш.	5 м	12 см	14	Ўртача шўрланган бўз ўтлоқи
Самарқанд 5	Самарқанд вил. Гулобод тум	8 м	22	23	Ўтлоқи бўз тупроқ
Самарқанд 7	Самарқанд вил. Гулобод тум	5 м	16	10	Типик бўз тупроқ
Қашқадарё 11	Қашқадарё вил. Қизилтепа тум	6	16	15	Ўтлоқи бўз тупроқ
Сурхандарё 6	Сурхандарё вил. Термиз	6	18	18	Оч тусли бўз тупроқ
Қўнғирот 2	Қорақалпоғистон рес. Қўнғирот тум	4	12	8	Ўтлоқи алювиал тупроқ
Қўнғирот 3	Қорақалпоғистон рес. Қўнғирот тум	7	19	12	Ўтлоқи алювиал тупроқ

Хулоса: Ўрмончилик ва боғдорчилик амалиётида ҳар бир мевали, манзарали ўсимлик турларининг ўз ўрни ҳамда муҳим мелиоратив фаолияти мавжуд. Айниқса шўр ерларда ўсиб муҳим мелиоратив функцияларни бажаришга мослашган шарқ жийда ўсимлиги нафақат ернинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, балким қимматли мевалар ҳам беради, озиқ-овқат, дориворлик хусусиятларига кўра, фармацевтика саноати учун хом ашё манбаа бўлиб ҳам ҳисобланади. Шунга кўра Республикаimizдаги мелиоратив ҳолати оғир, шўрланган ерларида шарқ жийдасининг йирик мевали ва серҳосил янги яратилган навлари асосида маданий жийдазор боғларини яратиш муҳим амалий аҳамиятга молик иш турларидан ҳисобланади.

REFERENCES

1. Азимов И. Крупноплодные формы лоха (джида) Узбекистана и способы их вегетативного размножения: Автореферат дисс. на соис.уч. ст. к. с.-х наук. ТашСХИ. – Ташкент, 1967. 17 с.
2. Галактионов И.И., Ву А.В., Осин В.А. Декоративная дендрология Из-во Высшая школа Москва 1967 С 251-252.

3. Майлун З.А. Тугайная растительность Potamophyta. В Кн: Растительный покров Узбекистана и пути его рационального использования том II Ташкент из-во ФАН 1973 С 303-375
4. Никитин С.А. Древесная и кустарниковая растительность пустынь СССР М. Изд-во Наука 1966. 180 с.
5. Запрягаева В.И. Дикорастущие плодовые Таджикистана М. Л. Наука 1964. С 567-586.
6. Запрягаева В.И. Лесные ресурсы Памиро-Алая Ленинград из-во «Наука» 1976 С 435-439.
7. Huxley. A. *The New RHS Dictionary of Gardening*. 1992. MacMillan Press. 1992
8. Tanaka. T. *Tanaka's Cyclopaedia of Edible Plants of the World*. Keigaku Publishing 1976.
9. Турдиев С.А. Шарқ жийдаси (*Elaeagnus orientalis* L.) ни истикболли шакллари танлаш асосида навларини яратиш меъзони. Журнал. Ўзбекистон аграр фани хабарномаси. Тошкент, 2021. -№2 (82/1) Б. 154-157.
10. (www.tamanland.ru, www.suleimenov.com)